

Бондарець О. В.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОРОДИЩ

Осмислення давньоруських городищ у контексті основних парадигм культурологічного пізнання дає можливість повніше зрозуміти своєрідність культури Давньої Русі, її місце в культурній взаємодії доби середньовіччя.

У статті розглядаються загальні тенденції та деякі особливості розвитку давньоруських городищ у порівнянні з урбанізаційними процесами у середньовічній Західній Європі.

У вітчизняній та зарубіжній історіографії нагромаджено значний досвід у вивченні давньоруських городищ, а особливо - давньоруського міста. Ми можемо назвати і низку праць, де розглядається історія досліджень у цій сфері (П. О. Раппопорт, А. В. Куза, П. П. Толочко). Систематизовані археологами матеріали розкопок (разом із свідченнями писемних джерел) дали можливість зосередити увагу на таких аспектах вивчення городищ, як: топографія та планування оборонних споруд (П. О. Раппопорт, М. П. Кучера); будова укріплень та характер забудови (П. О. Раппопорт, М. П. Кучера); типологія (П. О. Раппопорт, В. Й. Довженко, А. В. Куза, П. П. Толочко, М. П. Кучера); господарський характер (Б. О. Рибаків, Б. О. Колчин, М. В. Сєдова, В. И. Довженко, В. П. Даркевич, В. Л. Янін та ін.); хронологічні та територіальні особливості (А. В. Куза, М. П. Кучера); походження та становлення давньоруських міст (М. М. Тихомиров, Б. О. Рибаків, П. П. Толочко та ін.); демографічна ситуація, її регіональні та хронологічні особливості (П. П. Толочко); міська влада та управління (П. П. Толочко, О. П. Толочко). Проте і по сьогодні лишаються відкритими чимало поставлених питань. Щоб зрозуміти феномен урбанізаційних структур Русі, дослідники намагаються розширити способи і методи пізнання. Враховуючи еволюційну, психологічну та знаково-символічну парадигми, ми маємо на меті дослідити давньоруські городища в культурологічному контексті. Нині ми зосередимось на аналізі загальних тенденцій та особливостей розвитку давньоруських городищ, порівнюючи їх з урбанізаційними процесами у середньовічній Західній Європі.

Вивчаючи давньоруські городища, археологи, історики неодноразово наголошували, що урбанізаційні процеси в Давній Русі були нерозривно пов'язані з процесами становлення і розвитку її державності та феодальних відносин [1]. Феодалізм розглядався як одна із найважливіших ру-

шійних сил генезису давньоруських міст [2]. Незважаючи на нові методологічні підходи до осмислення культурно-історичного процесу і нині давньоруські городища аналізуються у контексті феодалізму [3]. Поняття «феодалізм» нерозривно пов'язане з категорією «феод» (земельне володіння чи право на прибуток, надане сюзереном васалу з умовою несення служби і сплати данини), тобто зі специфічними рисами середньовічної Західної Європи, і тому неправомірно будь-яке середньовічне суспільство розглядати як феодальне [4]. Крім того, на сьогодні характеристика середньовічної цивілізації Західної Європи як суто феодальної виглядає анахронізмом, адже середньовічні міста-комуні за своїм внутрішнім змістом не були феодальними [5]. Структуроутворюючою основою середньовічних західноєвропейських міст були саме горизонтальні зв'язки між членами окремих професійних груп та в межах міст-комун з їхніми традиціями самоврядування і виборності посадових осіб.

Досліджуючи процес середньовічної урбанізації в Європі, А. А. Сванідзе підкреслює, що як загальноєвропейська система, як одна з основних структур європейського суспільства та особливий феномен місто є витвором середньовіччя [6]. Романізовані європейські території знали міста з античності, і незважаючи на те, що це були соціальне інші міста, традиції міського способу життя наслідувалися середньовічним суспільством разом з античною спадщиною взагалі. На іншій території Європи, на її думку, існували окремі осередки урбанізації (ремісничі та торговельно-ремісничі поселення, фортеці) чи, пізніше, ранні міста (центри союзів племен чи окремих великих племен і торгівлі емпорії). Варто зазначити, що, з погляду А. В. Кузи, ані ремісничі поселення, які в чистому вигляді не знайдені, ані торгівлі ряди, які не відомі в писемних джерелах раніше XV ст., ані рядові сільські поселення не є підосновою виникнення якого-небудь давньо-

руського міста X-XI ст. [7]. Майбутнім міським ядром завжди є укріплене поселення. Дослідник виділяв кілька основних варіантів утворення давньоруських міст: 1) із центрів племені чи племен у процесі консолідації кількох поселень навколо укріпленого ядра; 2) із укріпленого стану, погосту чи центру волості; 3) із порубіжної фортеці; 4) одночасне будівництво міста [8]. П. П. Толочко наголошує на трьох основних шляхах виникнення давньоруських міст в IX-XII ст., а саме - торговельно-ремісничому, общинно-феодалному та феодалному чи державному [9] та вказує, що перший з них виявився фактично тупиковим, оскільки зумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами (в кінці X - на початку XI ст. торговельно-ремісничі центри припинили своє існування у зв'язку з припиненням функціонування транс'європейської торгово-економічної спільності) [10]. Аналізуючи дослідження міста М. Вебером [11], А. І. Неусихін характеризує його висновок таким чином: «Місто не виникло ні з вотчини, ні з громади, ні з бургу, ні з ринку, а з того, і іншого, і третього одночасно», а також наголошує на економічних, соціальних та військово-політичних чинниках формування середньовічного міста [12]. На наш погляд, заслуговує на увагу і концепція, за якою виникнення ряду міст розглядається у контексті «сакральної географії».

Урбанізаційні процеси в середньовічній Західній Європі з IV-V ст. пройшли шлях від ембріона до раннього міста (VI-IX ст.), в якому ремісники виконували насамперед роботу на замовлення (хоча нерідко обслуговували і зовнішній збут), в якому наявні аграрні риси, а з особливих прав - лише специфічні торгові привілеї. В IX-XI ст. отримав необхідну соціальну, економічну та демографічну основу наступний, третій етап -

масова урбанізація в Західній Європі: утворення міської системи, що завершилось в цілому в XII-XIII ст. З XIII ст. середньовічне місто поступово перейшло в другу стадію зрілості. В XIV-XV ст., на думку А. А. Сванідзе, маємо риси розкладу феодально-патріархальних відносин [13]. Процес середньовічної урбанізації може бути попервах типологізований по осі південь-північ (вплив цієї осі зберігається і в майбутньому), але пізніше, коли процес формування міст завершився, головна типологічна вісь проходила по лінії захід-схід Європи [14].

Що ж до генезису давньоруських городищ, то, на думку М. П. Кучери, окремі укріплені пункти у східних слов'ян з'явилися у V-VII ст., але масове їх поширення як центрів племінних угруповань припадає на етап інтенсивного державотворення - VIII-X ст. [15] (таблиця, [16]). Частина великих городищ VIII-X ст. походять з ранньозалізного віку і були використані слов'янами [17]. Загалом формування великих укріплень площею від 1 до 5-7 га і більше характерне переважно для IX-XI ст. Значну частину вони займають, за підрахунками М. П. Кучери [18], серед городищ IX-X ст. Верхнього Подністров'я (78 %), Західного Побужжя (37,5 %), в Дністро-Сиретській групі (57 %), південноволинській (50 %) та східноволинській (35 %) групах, а також серед городищ XI ст. у Верхньому Подністров'ї (45 %) та у південноволинській групі (34 %). Городища XII - першої половини XIII ст. подібних розмірів становлять на території Галичини 14 %, а на Правобережжі Київщини - 20 %. На такий територіальний розподіл вплинув, зокрема, і геоморфологічний фактор.

Аналогічна тенденція щодо типових параметрів укріплень для певного періоду характерна і для території Чехії та східної Німеччини (перші

Таблиця. Територіально-хронологічний розподіл слов'яно-руських укріплених пунктів (за М. П. Кучерою)

Територіальна група (ареал поширення)	Кількість городищ, що виникли						Кількість городищ, що існували в XII-XIII ст.
	у VIII-X ст.			в XI ст.		в XII- XIII ст.	
	Усього	з них існувало		Усього	з них існувало		
	в XI ст.	в XII-XIII ст.		в XII-XIII ст.			
Лівобережно-сіверянська	92	45(?)	58	50	49	28	135
Південнобузька	52	52	-	-	-	-	-
Нижньодністровська	17	17	-	-	-	-	-
Дністро-Сиретська	37	16	10	1	1	34	45
Верхньодністровська (прикарпатська)	35	22	13	13	10	21	44
Західноволинська (західнобузька)	21	9	5	5	5	3	13
Північноволинська	4	2	1	2	2	2	5
Південноволинська	22	11	12	26	22	6	40
Східноволинська	20	13	13	5	5	21	39
Середньодніпровська	21	17	19	32	30	66	115
Закарпатська	5	4	1	7(?)	7(?)	1	9
Разом	326	208	132	141	131	182	445

західнослов'янські городища мали невеликі розміри, але пізніше почали будувати великі укріплення, які ще за доби раннього середньовіччя були витіснені знову невеличкими укріпленнями [19]. Зокрема, зміну малих городищ великими в Чехії та Моравії датують другою половиною IX ст., а початок поширення укріплень середніх розмірів - кінцем IX-X ст. (великі городища в цей час занепали чи були перебудовані на менші). Протягом XII ст. спустилися городища середніх розмірів, а на рубежі ХП-ХІІІ ст. виникли дрібні укріплення. Необхідно звернути увагу, що в Чехії та Моравії великі городища IX ст. займають площу від 5 до кількох десятків гектарів, а т. зв. городища середніх розмірів Х-ХП ст.- 2-5 га.

Своєрідним є аналіз становлення ряду городищ IX-X ст. у контексті опозиції «племінний центр/осередок державної влади» [20].

Вивчаючи динаміку розвитку давньоруських укріплених поселень та час появи їх окремих типів, А. В. Куза вказував на три хронологічні періоди: 1) кінець IX - перша третина XI ст.; 2) останні дві третини XI - перша половина XII ст.; 3) середина ХП-ХІІІ ст. [21], звертаючи увагу на складність (через брак свідчень щодо більш вузького датування ряду поселень) поділу першого на два: IX - середина X ст. та середина X ст.- початок XI ст. [22]. Він же пропонував соціально-історичну типологію давньоруських укріплених поселень кінця IX - середини XII ст.: IX - початок XI ст.- укріплені поселення сільських громад, центри племен, дружинні табори-стани, перші адміністративно-військові центри волостей, ранні міста, сторожові фортеці (з II половини X ст.); XI - початок XII ст.- садиби-замки, адміністративно-військові центри волостей та погостів, сторожові фортеці, міста; середина XII - середина ХІІІ ст.- садиби-замки, адміністративно-військові центри волостей та погостів, сторожові фортеці, старші та молодші (пригороди) міста [23].

Середньовічне західне місто цілком слушно протиставляється типові східного міста, що насамперед не мало самоврядних інституцій, було повністю підпорядковане державній бюрократії [24]. Лише середньовічні міста Західної Європи незмінно являють собою саморегульовану громаду, яка наділена відносно високим ступенем автономії, володіє особливим правом та має досить складну структуру [25]. Разом з тим П. Ю. Уваров зазначає, що перші кроки на шляху до міської свободи здійснювались з ініціативи «boni homines», «meliores», «probi homines» - «кращих людей», достатньо авторитетних, незалежних тощо, а також вказує на тенденцію до повного «закриття» і так досить вузького кола «boni homines», яким

належала влада [26]. Але в основі своєї західно-європейське середньовічне місто завжди залишалось «imiversitas».

Розглядаючи формування Західнохристиянського та Східнохристиянського цивілізаційних світів середньовіччя, Ю. В. Павленко підкреслює, що історичне коріння Західнохристиянського світу заглиблюється в царину романомовного пізньоантичного Західного Середземномор'я так само, як Східнохристиянський світ у його початковій, візантійській формі органічно виростає на елліністично-римському східносередземноморському ґрунті [27]. У Східному Середземномор'ї християнство поступово стає колективною інтуїцією, а в Західному - на першому плані особиста віра та раціональне доведення цієї віри. Основу культури грекомовного Сходу становила платонівсько-неоплатонічна традиція з її баченням людини у системі теокосмічної ієрархії, з пониженням відчуття трагедійності історичного та персонального буття, з явним приматом загального над індивідуальним, з розумінням не лише раціональної неосяжності, а й неможливості висловлення у мовних формах кінцевих істин щодо буття і Бога. В культурі Заходу домінувала юридично-правова установка (індивід усвідомлювався насамперед як суб'єкт права), християнство інтерпретували у правничо-раціоналістичному дусі, розглядаючи категорію гріха у контексті злочину й кари, а сприйняття історії забарвлювалось есхатологічними передчуттями. В емпіричній даності Захід бачив самостійну, хоча й створену Богом реальність (як певна умовність, як проекція божественної першореальності розглядався матеріальний аспект буття у Східнохристиянському світі). На відміну від Візантії, де церква й держава, як правило, діяли спільно, на Заході ми маємо незалежність церкви від світської влади.

Від класичної античності Захід насамперед перейняв виборну систему общинно-міського самоврядування та раціоналістичний підхід до розв'язання проблем. Західна Європа успадкувала від світової Римської держави ідею своєї єдності, яка протягом усього середньовіччя усвідомлювалась через категорію єдиної імперії. Але звертаючи увагу на специфіку середньовічного західного міста, необхідно враховувати варварський, кельтсько-германський субстрат не меншою мірою, ніж пізньоантично-давньохристиянську спадщину. Для варварського світу Європи характерна індивідуальна свобода основної маси населення - общинників-воєв'яків, що мають власні домогосподарства і беруть участь у зборах для розв'язання спільних проблем та виборів посадових осіб із військово-політичними функціями.

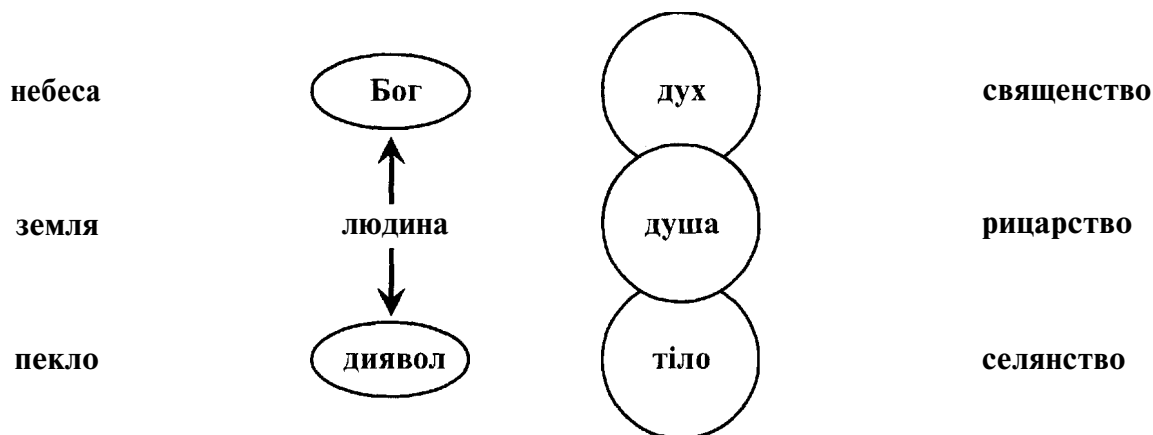
Індивідуалізм, що поєднувався з високою здатністю до самоорганізації, раціоналізмом, прагматизмом, підприємливістю та практичним розрахунком, самовпевненістю й нехтуванням інтересами інших, особливо коли вони представники чужих культур, а також схильність співвідносити будь-які цінності з їхнім грошовим еквівалентом формуються переважно в містах середньовічної Західної Європи (на відміну від Сходу й навіть античності Західнохристиянський світ містив у собі зародки приватновласницьких відносин і в аграрній сфері), стають основою орієнтації бюргерської свідомості. В давньоруських містах ми констатуємо акцент, що робиться на «соборному» началі людини, який зумовлює відсутність виявленого інтересу до її індивідуально-особистісних характеристик. У моральній свідомості Київської Русі, де все сприймається крізь призму глобального конфлікту добра і зла, як основні якості виділяються мудрість, милосердя, подвиг, стратотерпця, смиренномудріє, які й утворюють сенс розуміння святості [28]. Дружинна ж етика ґрунтується на культурі «честі», «слави», власної гідності.

Скандинави називали Русь «країною градів» (Garðaríki). «В той части находится Европа, и самая восточная [там] - Великая Свитьод. Туда приходил крестить апостол Филипп. В том государстве есть та [часть], которая зовется Руссия, которую мы называем Гардарики. Там такие главные города: Морамар, Ростова, Сурдалар, Хольмгард, Сюрнес, Гадар, Полтескья, Кенугард» [29]. Зауважимо, що шведи розрізняли «garðr, garðar» (град- «обнесене, огорожене місце, садиба, двір») та «borg» (місто західноєвропейського типу). Існує думка, що це радше було даниною традиції, оскільки Київ (Kaenugarðr), зокрема, належав до «garðr» так само, як Константинополь (Miklagarðr). Але різниця між градом і «borg» існувала. Наприклад, слов'янські гради мали один центр - дитинець або кремль, а західноєвропейське місто мало два центри - замок та міський ринок з ратушею; град не був так щільно забудований, як «borg» [30]. Необхідно також зазначити, що урбанізаційні процеси в Скандинавії проходили відносно уповільнено, їх перші елементи у вигляді ринкових місць, центрів дальнього, транзитного обміну та ряду ремесел наявні, як вважають деякі дослідники, в III-IV ст., потім у VI ст. з'являються і центри племен, а вже у VIII-IX ст., коли скандинави розширюють зв'язки з різними регіонами Європи, виникають передміські поселення та ранні міста [31]. В цілому скандинавські середньовічні міста були за європейськими мірками невеликі й мали в кращому разі по кілька ти-

сяч жителів. (У XIV-XV ст. населення найбільших міст регіону — Стокгольма і Копенгагена — не перевищувало 9-10 тис. чоловік [32].) Н. Селунська наголошує, що як країна міст тривалий час сприймалась Італія [33]. На більш високий, у порівнянні з іншими країнами Європи, загальний рівень урбанізації та міської цивілізації Італії вказує і Л. М. Брагіна, зазначаючи, що тільки з часом, та й то лише в одному з регіонів - у Нідерландах - масштаби урбанізації почали наближатися до італійських [34]. Міст в середньовічній Італії нараховувалось не більше 300, але замків (castrì) було в кількасот раз більше [35]. Варто наголосити, що феномен розвитку каструма як певного територіального комплексу мав багато спільного з процесами еволюції урбаністичних структур. У деяких випадках поселення, що мало формальний статус castrum, було по суті містом.

Щодо замків у давньоруській культурі не зайвим було б нагадати думку В. Й. Довженка, який підкреслював, що їх залишки становлять найчисленнішу групу давньоруських городищ і саме замки найбільш виразно відбивають суттєві сторони суспільних відносин. Він виділяв чотири основні типи поселень (зазначаючи, що чітких меж між окремими типами не існувало, але кожний пункт мав свою основну соціальну рису, яка й визначала його приналежність до певного типу поселень): 1) неукріплені села, де мешкали особисто вільні общинники і феодално залежні селяни; 2) укріплені двори феодалів - феодалні замки, де мешкали їх власники, вотчинна адміністрація і челядь; 3) сторожові оборонні пункти-гради, на яких проживали різні представники військового стану; 4) міста як ремісничі, торгові, політичні та культурні центри [36]. Звичайно, соціальні риси дослідник розглядав у дусі свого часу, тобто у контексті феодалізму. Великі середньовічні міста були, на думку Б. О. Рибаківа, ніби колективним замком земельних магнатів усього князівства, при тому що ці феодали мали й замські замки на периферії [37]. Як вважав дослідник, саме в цьому полягає першопричина домінування міста над сільською округою. Точку зору Б. О. Рибаківа підтримував А. В. Куза і вбачав у цьому відмінність давньоруських міст від міст західноєвропейських та схожість із середньоазійськими містами [38].

Дослідники західноєвропейського середньовіччя неодноразово вказували, що середньовічна культура (принаймні «перша») є чимось переважно сільським. Межа між міською та сільською культурами проходить не всередині, а поза межами «першого» середньовіччя і саме відділяє

Паралельні ряди перед початком нового перепланування мовно-культурного простору в XII ст.
(за М. А. Собуцьким)

його від античності. «Друге», зріле середньовіччя виробляє (суб)культуру рицарську або куртуазну (культуру «замку і двору»), що також є сільською. Замок (як і двір) навіть протистоїть місту. Але, що важливо, в середні віки культуротворчість (культура у шпенглерівському розумінні) відбувається переважно у серединному шарі – куртуазному і (пізніше) міському «третьостановому» – тобто у «просторі свободи» [39]. Пропонуючи зображення паралельних рядів перед початком нового перепланування мовно-культурного простору в XII ст. (рисунок), М. А. Собуцький наголошує, що рицарський стан, який опосередковує жорстку вертикаль, насамперед виходить на площину та набуває можливості руху не лише вгору (за готичною вертикаллю), а й навіть не лише вгору та вниз; він здатний, за своїм місцем, до горизонтального руху – реального та уявного. Крім того, рицарство співвідноситься, за місцем у тріаді, з душею, що, з погляду дослідника, дає можливість йому розробляти особливу культуру душевного життя, витонченості (бо душа є форма тіла), гречності («куртуазії»), сублімацій тощо [40]. Таким чином, насамперед із замку та пізніше з міста виходили імпульси й новації, які перетворювали середньовіччя.

До особливостей середньовічних городищ варто віднести і їх у ряді випадків сусіднє розташування (наприклад, городища Княжа Гора та Канева, Шестовицького городища та Чернігова, городища Гньоздово та Смоленська, Сарського городища та Ростова тощо), яке спочатку пояснювалось у контексті теорії «перенесення» [41], а потім – теорії «парності» [42] давньоруських ранньоміських центрів. Зокрема, розглядаючи проблему «парності» Шестовиці та Чернігова, Ф. О. Андрощук погоджується з висновком, що заміщення Шестовиці Черніговом сталося внаслідок обмеження торговельної активності скан-

динавів, занепаду Хозарії та зміцнення Київської Русі, що зробили подальше функціонування не контрольованої великокнязівською владою міжнародної економічної структури (Шестовицький торговельний центр відігравав у ній важливу роль) неможливим [43]. Шестовиця є безперечним хронологічним попередником Чернігова, як і Гньоздово – Смоленська, Городище – Новгород і т. п. Поселення типу Шестовиці сприяли формуванню культурно-економічного значення певних регіонів та створенню економічних структур і соціального середовища, в яких виникали нові міста [44]. Ф. О. Андрощук вказує на одну суттєву особливість, яка відрізняє Шестовицю та Чернігів від, наприклад, Гньоздова та Смоленська і зближує ці пам'ятки з Біркою та Адельзо [45]. Великі «князівські кургани» в Шестовицькому могильнику відсутні, оскільки знаходяться в Чернігові. У Бірці також немає великих королівських курганів, тому що вони розташовані через протоку в Хувгордені на Адельзо. Дослідники вважають, що, оскільки протягом раннього середньовіччя Швеція була «мандрівним королівством», король у Бірці постійно не перебував, а змінював свої тимчасові резиденції, які розмішувалися поблизу священних місць та тингів (місць загальних зібрань) й біля яких іноді зводились кургани. На думку Ф. О. Андрощука, саме в такій перспективі і можуть розглядатися взаємовідношення між Шестовицею та Черніговом.

Зазначаючи соціально-історичну типологію городищ (за А. В. Кузою) та розподіл поселень на типи відповідно до суспільних груп (за В. Й. Довженком), ми тим самим частково звертали увагу на аналіз соціального характеру городищ у Давній Русі. Але необхідно розглянути в цьому плані ще ряд моментів. Із 445 городищ, які існували в XII – першій половині XIII ст., М. П. Кучера виділяв 75 найважливіших, які орієнтовно були містами

(17 %). Він наголошував, що в середньому кожне шосте городище слід розглядати як місто чи поселення міського типу [46]. До залишків поселень міського типу належить більшість городищ площею 2–4 га, «малі міста», як правило, займали площу 4–10 га (виняток- Юр'їв, Путивль, Дорогобуж), а мінімальна площа великих міст - 15 га (виходячи з не досить певних розмірів пошкодженого городища Звенигорода на р. Білці). Остерський Городець (городище в Острі), Торчський (городище Шарки), Василів (сучасний Васильків) і, можливо, Білгород (нині с. Білогородка), на думку вченого, не належать до категорії великих міст і їх значна площа пояснюється стратегічним значенням. Більшість городищ (не менше 80 %) розглядаються як залишки укріплених пунктів сільського типу (за окремими винятками, площа їх не перевищувала 1,5 га) [47]. Логічно в городищах з незначним культурним шаром вбачати залишки фортець, але на частині з них могли знаходитись і замки [48]. Будь-яка державна фортеця за відповідних умов могла перетворитися на замок, особливо в XII-XIII ст. із зростанням ролі боярства, роздрібненням земель та послабленням князівської влади. У західних слов'ян тип владичного замку формується в XIII-XIV ст. (так звані стіжковаті городища).

Городища належали до громадської та державної власності. Розглядаючи жителів міста як корпорацію землевласників, яким у сукупності належить територія міста, А. В. Куза зауважував, що незмінність меж міських садиб свідчить, зокрема, про приватновласницький характер земельних володінь у місті [49]. З погляду П. П. Толочка, статус землеволодіння на Русі мав багато спільного з Візантійською системою суверенітету, оскільки для конфіскації володінь, яка широко практикувалась в обох державах, не було потрібно жодних санкцій (від цього не були захищені навіть церковні володіння) [50]. Це наводить дослідника на думку, що в Давній Русі переважала верховна власність на землю.

М. П. Кучера розглядав городища як адміністративно-політичні та військові осередки місцевого та загальнодержавного значення, зауважуючи, що керували ними різного рангу адміністративно-посадові особи, державна еліта, яка більше дбала про власні інтереси [51]. Це один із підходів до трактування сутності укріплених поселень у вітчизняній науці. Інший - міські центри взагалі розглядались переважно як торговельно-промислові чи торговельно-ремісничі. Не слід, як за-

значає, зокрема, П. П. Толочко, перебільшувати значення ремесла та торгівлі в економічному розвитку давньоруських міст. УІХ-ХІП ст. ремесло та торгівля перебували на початковому етапі відокремлення від сільського господарства, вони не могли створити необхідний додатковий продукт для успішного розвитку міських форм життя. Як центри адміністративного управління певною сільськогосподарською округою і місця проживання знаті, міста виконували функцію відчуження і перерозподілу додаткового продукту, що створювався в сфері сільськогосподарського виробництва [52]. На думку Ю. В. Павленка, концепція міста як поліфункціонального населеного пункту, що виступає центром концентрації, трансформації, перерозподілу та споживання сукупного суспільного додаткового продукту, знімає суперечності між його трактуванням насамперед як економічного чи політичного центру, а також розкриває системотворчу основу цього феномену [53]. Виділивши протоміські (передміські) центри фінальної первісності, ранньоміські центри ранньокласових суспільств, розвинені міські центри станово-класових суспільств та власне буржуазне місто, Ю. В. Павленко наголошує, що їх специфіка переконливо пояснюється запропонованим тлумаченням сутності міста [54]. Дослідник звертає увагу, що в деяких найбільш розвинутих центрах античного світу (Мілет, Коринф, Афіни тощо) та, головним чином, у західноєвропейських містах середньовіччя і Нового часу концентрація, перерозподіл та трансформація додаткового продукту забезпечувались саме завдяки зосередженню в них товарно-ринкових відносин. У країнах Сходу державна влада, яка забезпечувала здійснення сільськогосподарських робіт та зосереджувала в своїх руках значну частину додаткового продукту, і за доби станово-класових суспільств була провідною силою урбанізації.

Розглядаючи Київську Русь як соціокультурний комплекс, М. В. Попович правомірно наголошує, що його цілісність трималась на взаємодії різних світів (світу села, світу міста, світу церкви та монастирів, світу князівського двору), в кожному з яких були свої структури, свої потестарні відносини, що розвивались на архаїчних засадах автономно від економічних [55].

Урбанізаційні центри були складними організаціями, в яких тісно переплелись різні основи: аграрні та промислові, світські та духовні, військові та громадянські, суспільні та індивідуальні.

1. Напр.: Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. // Русский город (исследования и материалы). - Вып. 6. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. - С. 4-36; Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 39-104; Куза А. В. Малые города Древней Руси. - М.: Наука, 1989. - 168 с.; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К.: Наук, думка, 1989. - 256 с.
2. Там само. - С. 50.
3. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К.: ІА НАН України, 1999. - 252 с.
4. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. - М.: Изд. группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. - С. 89-91; Дьяконов И. М. Пути истории. От древнейшего человека до наших дней. - М.: Наука, Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1994. - С. 7-8, 65-151.
5. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. - К.: Либідь, 1996. - С. 307. Порівняйте з коментарями А. А. Сванідзе в короткому історіографічному огляді питання про соціальну природу і місце міста в рамках середньовічної епохи: Город в средневековой цивилизации Западной Европы: В 4 т. - Т. 1. Феномен средневекового урбанизма. - М.: Наука, 1999. - С. 16-17.
6. Там само. - С. 9-41.
7. Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 55.
8. Там само. - С. 60; Куза А, В. Малые города Древней Руси. - М.: Наука, 1989. - С. 161.
9. Толочко П. П. Вказ. праця. - С. 50-76.
10. Толочко П. П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996. - С. 175.
11. Вебер М. Город // Вебер М. Избранное. Образ общества. - М.: Юрист, 1994. - С. 309-446.
12. Неусыхин А. И. Социологические исследования Макса Вебера о городе // Там само. - С. 665.
13. Город в средневековой цивилизации Западной Европы: В 4 т. - Т. 1. Феномен средневекового урбанизма. - М.: Наука, 1999. - С. 19-24, 38-40.
14. Там само. - С. 25.
15. Кучера М. П. Вказ. праця. - С. 187.
16. Там само. - С. 152.
17. Напр.: Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске // СА. - 1965. - № 4, - С. 92-103; Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. // МИА. - № 140. - Л.: Наука, ЛО, 1967. - С. 11-12; Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). - К.: Наук, думка, 1984. - С. 23-24; Кучера М. П. Вказ. праця. - С. 150-151.
18. Там само. - С. 168.
19. Там само. - С. 167-168.
20. Моця О. П. Становлення Новгород-Сіверського в контексті теорії бінарних опозицій // Археологічні старожитності Подесення / Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова. - Чернігів: Сіверянська думка, 1995. - С. 104-106.
21. Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. // Русский город (исследования и материалы). - Вып. 6. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. - С. 21; Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 41; Куза А. В. Малые города Древней Руси. - М.: Наука, 1989. - С. 44, 153.
22. Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов X - XIII вв. // Русский город (исследования и материалы). - Вып. 6. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. - С. 21-22; Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 42.
23. Там само. - С. 51.
24. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К.: Наук, думка, 1989. - С. 165-180; Вебер М. Вказ. праця.
25. Напр.: Город в средневековой цивилизации Западной Европы: В 4 т. - Т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. - М.: Наука, 2000. - С. 8-40.
26. Там само. - С. 10-11.
27. Павленко Ю. В. Вказ. праця. - С. 301-307.
28. Горський В. С. Святі Київської Русі. - К.: Абрис, 1994. - 176 с.; Київ в історії філософії України / В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз, М. Л. Ткачук. - К.: Видавничий дім «KM Academia», ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2000. - С. 67.
29. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. Тексты. Перевод. Комментарий. - М.: Наука, 1987. - С. 119-125; див. також, напр.: С. 31-37, 126-128.
30. Попович М. В. Нарис історії культури України. - К.: АртЕк, 1998. - С. 73.
31. Город в средневековой цивилизации Западной Европы: В 4 т. - Т. 1. Феномен средневекового урбанизма. - М.: Наука, 1999. - С. 133.
32. Там само. - С. 137.
33. Там само. - С. 272.
34. Там само. - С. 42.
35. Там само. - С. 272.
36. Довженко В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. - 1975. - Вин. 16. - С. 3-14.
37. Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. - М.: Наука, 1964. - С. 155; Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 94.
38. Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. // Русский город (исследования и материалы). - Вып. 6. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. - С. 8-9; Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 45.
39. Собуцький М. А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя. - К.: Інститут історії України НАН України, 1997. - С. 22.
40. Там само. - С. 108-109.
41. Напр.: Спицын А. А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева. // ИАК. - 1905. - № 15. - С. 7-8; Равдоникас В. И. Памятники эпохи возникновения феодализма в Карелии и Юго-Восточном Приладожье // Известия ГАИМК. - 1934. - Вып. 94. - С. 25-29; Штыхов Г. В. Города Белоруссии по летописям и раскопкам (IX-XIII вв.). - Минск, 1975. - С. 19-20; Дубов И. В. К проблеме «переноса» городов в Древней Руси // Генезис и развитие феодализма в России. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. - С. 70-82; Дубов И. В. Города величием сияющие. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. - С. 12-32.
42. Напр.: Булкин В. А., Лебедев Г. С. Гнездово и Бирка (к проблеме становления древнерусских городов) // Культура средневековой Руси. - Л.: Наука, 1974. - С. 11-12; Петрухин В. Я., Лушнина Т. А. К предистории древнерусского города // История СССР. - 1979. - № 18. - С. 100-112; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА. - № П. - Т. 1. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. - М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1949. - С. 52; Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. - К.: Наук, думка, 1977. - С. 100; Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе / Историко-археологические очерки. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. - С. 105, 118, 231; Моця О. П. Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними поховальних пам'яток) // Археологія. - 1988. - № 61. - С. 11-15; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К.: Наук, думка, 1989. - С. 159-160. Куза А. В. Малые города Древней Руси. - М.: Наука, 1989. - С. 68-69; Моця О. П. «Місто і округа» в контексті вивчення Чернігівського регіону // Старожитності Південної Русі. - Чернігів: Сіверянська думка, 1993. - С. 22-29; Андришук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). - К., 1999. - С. 71-77.
43. Там само. - С. 76.
44. Носов Е. Н. Проблема происхождения первых городов Северной Руси // Древности Северо-Запада России (славяно-фин-

- но-угорское взаимодействие, русские города Балтики).- СПб., 1993.- С. 59-78.
45. *Андрощук Ф. О.* Вказ. праця.- С. 16-11.
46. *Кучера М. П.* Вказ. праця.- С. 173.
47. Там само.-С. 177.
48. Там само.-С. 184-185.
49. *Куза А. В.* Малые города Древней Руси.- М.: Наука, 1989.- С. 135.
50. *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. - К.: Наук, думка, 1989.-С. 184.
51. *Кучера М. П.* Вказ. праця.- С. 187-188.
52. *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.- К.: Наук, думка, 1989.-С. 78-79.
53. *Павленко Ю. В.* Сутність та стадіальні типи міських центрів докапіталістичних суспільств // Теорія та практика археологічних досліджень. - К.: Наук, думка, 1994.- С. 55-61.
54. Там само.-С. 61-71.
55. *Попович М. В.* Вказ. праця.- С. 71.

Bondarets O. V.

PRINCIPAL TENDENCIES AND PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF THE ANCIENT RUSS STRENGTHENED SETTLEMENTS

In view of the author of the article the comprehension of the Ancient Russ strengthened settlements in context of the basic paradigms of culturological knowledge let fully understand originality of the culture of Ancient Russ and its place in cultural interaction of the Middle Ages.

In this article are viewed general tendencies and some peculiarities of Ancient Russ strengthened settlements development in comparison with urbanizational processes in medieval West Europe.